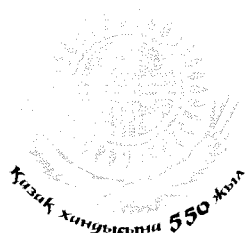

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ МИНИСТРЛІГІ
ӘЛ-ФАРАБИ атындағы ҚАЗАҚ ҰЛТТЫҚ УНИВЕРСИТЕТІ

**Қазақ хандығының құрылуының
550 жылдығына орай ұйымдастырылған
«ҚАЗАҚ ХАНДЫҒЫ:
ТАРИХ, ТЕОРИЯ ЖӘНЕ БҮГІНГІ КҮН» атты
халықаралық ғылыми-теориялық
конференция**

МАТЕРИАЛДАРЫ

5-6 маусым 2015 жыл, Алматы қаласы

Бегимбаева Ж.С. Становление казахской государственности как актуальная проблема научных исследований общества изучения казахстана в 20-е годы XX века	233
Егешова Л.А. Тарақты руының тарихнамасы және деректері.....	237

ТӨРТИНШІ СЕКЦИЯ/ЧЕТВЕРТАЯ СЕКЦИЯ

ҚАЗАҚ ХАНДЫҒЫ ЖӘНЕ ТӘУЕЛСІЗ ҚАЗАҚСТАН: ТАРИХИ САБАҚТАСТЫҚ ЖӘНЕ ҚАЗІРГІ МЕМЛЕКЕТТІЛІК МӘСЕЛЕЛЕРІ/ КАЗАХСКОЕ ХАНСТВО И НЕЗАВИСИМЫЙ КАЗАХСТАН: ИСТОРИЧЕСКАЯ ПРЕЕМСТВЕННОСТЬ И СОВРЕМЕННЫЕ ПРОБЛЕМЫ ГОСУДАРСТВЕННОСТИ

Кошанов Б.А., Аметов Т.А. Культурные взаимоотношения Казахстана и Каракалпакстана на современном этапе.....	240
Омурова Ж. О. Сотрудничество Кыргызской Республики с КНР в рамках ШОС.....	244
Султангалиева Г.С. Трансформация традиционной системы управления казахской степи во второй половине XIXв	248
Смағұлов С. Қазақ АКСР-ының құрылуы тұсындағы жер дауы	250
Қозыбақова Ф.А. Қазақ қоғамындағы әлеуметтік топтардың XIX ғасырдағы билік жүйесіндегі ролі	253
Нұрымбетова Г.Р. Қазақстандағы президенттік билік: тарихи және саяси қырлары.....	256
Рысбекова С.Т. Особенности развития демократии в Республике Казахстан	260
Удербасева С.К. Участие казахов в работе государственной думы России	263
Муканова Г.К., Муканов О.Н. Институциональные признаки государства: нормативная общность истории и культуры Центральной Азии	266
Жұмаділ М.Т. 1990 жылдары республика баспасөз беттерінде қазақ хандығының құрылуына қатысты жарық көрген ой-пікірлер	270
Хасанаева Л.М., Уразбаева А.М. Патшалық Ресей билігінің қазақ мемлекеттілігін жою әдістері мен шараларына қарсы ұлт-азаттық күрес жолдары	273
Байғараев Н.А. Жәділдіктің әлеуметтік және саяси идеялары.....	279
Жолдыбалин Р.М. Дипломатическая миссия Земарха в свете тюрко-византийских отношений VI в	282
Сафарова С.Ф. Отражение национальных особенностей народов Средней Азии В Российской геральдике Туркестанского генерал – губернаторства	286

батысқа қарай 95 шақырым жерде. Қозыбасы текшетауының солтүстігі жарқабақты, турасынан өлшегенде 5 шақырым қашықтықта Ұлы жібек жолының сүрлеуі, қазіргі халықаралық автокөлік жолы өтеді. Текшетаудың ортасында дөңгеленіп Қозыбасы тобесі тұр», - деген анықтамалары анағұрлым маңызды.

Тарих ғылымдарының докторы Сәйден Жолдасбаев өз мақаласында [2] Б. Кәрібаевтың пікіріне қосыла отырып, Қазақ хандығы 1458 жылы құрылды деген тұжырымды бірнеше тарихи оқиғалармен байланыстыра отырып нақты дәлелдейді және Б. Кәрібаевтың бір қателігін көрсетеді. «Кәрібаевтың бір мүлт кеткен тұсы, - дейді ол, - Керей ханды 1465-1466 жылдарда қаза болған деп көрсетуі. Жазба зерттеулерде Керей өзінің әскерлерімен (1470 ж.) Түркістанға барған деген дерек бар. Екіншіден, Қазақ сұлтандарының билік жүргізе бастауын осы Керей ханның қаза болған жылымен байланыстыруы тарихи уақиғаларға сәйкес келіңкіремейді» [2, 10 б.]. С. Жолдасбаев одан ары қарай, М.Х. Дулатидың көрсеткен жылдары дәл болмағанымен де, жазған тарихи оқиғаларының басты бағыт көрсететінін, Керей мен Жәнібектің Жетісу аймағының батыс жағына келіп орналасуын дәлелдейтін және оның жылын анықтай түсетін басты төрт тарихи оқиғаның бар екенін айтады. Оның біріншісі – 1457 жыл. Қалмақ ханы Ұз-Темір тайшының Әбілхайыр ханды жеңіліске ұшыратып кетуі. Керек болса оның бір баласын аманатқа алып кетіп, 7 жылдан кейін қайтаруы. Екіншісі – Моғол ханы Есен-бұғаның 1462 жылы қаза болуы. Үшіншісі – Жүніс хан мен Есен-Бұға арасындағы шиеленістің кезі. Т. Сұлтановтың көрсетуі бойынша ол шиеленіс 1458-1459 жылдары болған. Төртіншісі - Әбілхайыр ханның Моғол хандығының жеріне жорығы және оның сол жылы қаза болуы (1468 ж.). С. Жолдасбаев осы төрт оқиғаны тарихи деректер негізінде талдай отырып, Керей мен Жәнібектің 1457 жылдың қара күзінде ғана Жетісуға көшіп келгенін, ал 1458 жылдың көктемінде Қазақ хандығының құрылғандығын дәлелді көрсетеді.

Міне, Қазақ хандығының құрылуына қатысты біз жоғарыда талдау жасаған еңбектерде бір-біріне қарама-қарсы пікірлер жиі кездеседі. Мұның өзі аталмыш мәселеге 1990-жылдардың соңына дейін әлі де болса кәсіби тарихшылар нақты тарихи баға бермегенін, өзара ортақ тұжырымға келмегенін көрсетеді. Сонымен қатар Қазақ хандығы қай жылы құрылды деген мәселеге қатысты пікір таласқа қатысушылардың 15 жылдан соң бүгінгі күні көз-қарастары қалай өзгергенін сараптаудың өзі қызық болып табылады.

- 1 Хасенов Ә. Қазақ хандығы қай жылы құрылды? // Қазақ тарихы. – 1993. – №1. – 38-40 бб.
- 2 Жолдасбаев С. Қазақ хандығы қай жылы құрылған? // Қазақ әдебиеті. – 2001. – 9 наурыз.
- 3 Мағауин М. Қазақ Ордасының құрылуы // Түркістан. – 1995. – 11 қазан.
- 4 Боранбаев Ж. 1456-шы жыл... // Егемен Қазақстан. – 1996. – 15 ақпан.
- 5 Салғарин Қ. Анығына жетіп, ақиқатын айтайық // Қазақ тарихы. – 1993. – №1. – 41-44 бб.
- 6 Салғараұлы Қ. Қазақ хандығының қашан шаңырақ көтергені жөнінде бірер сөз // Егемен Қазақстан. – 1996. – 28 маусым.
- 7 Қасымбаев Ж. Қазақ мемлекеттігінің тағдыры мен тағылымы // Егемен Қазақстан. – 1996. – 30-қаңтар.
- 8 Кәрібаев Б. Қазақ хандығының құрылуы // Қазақ тарихы. – 1995. – № 4. – 1-29 бб.
- 9 Кәрібаев Б. Қазақ хандығының құрылуы // Қазақ тарихы. – 1995. – № 5. – 20-28 бб.
- 10 Кәрібаев Б. Қазақ хандығының құрылуы // Қазақ тарихы. – 1995. – № 6. – 15-20 бб.
- 11 Кәрібаев Б. Аты аңызға айналған хан // Қазақ тарихы. – 1996. – № 1. – 37-43 бб.; № 2. – 26-29 бб.
- 12 Кәрібаев Б. Түркістан аймағы және Қазақ хандығы (XIV-XV ғғ.) // Қазақ тарихы. – 1996. – № 4. – 13-18 бб.
- 13 Кәрібаев Б. Қазақ хандығы // Егемен Қазақстан. – 1998. – 12 қараша.
- 14 Кәрібаев Б. Қазақ хандығы құрылуының өзекті мәселелері // ҚазМУ хабаршысы. Тарих сериясы. – 1998. – № 6. – 14-18 бб.
- 15 Кәрібаев Б. Қазақ хандығы құрылуының деректері жөнінде // ҚазМУ хабаршысы. Тарих сериясы. – 1999. – № 15. – 8-11 бб.
- 16 Байбатша Ә., Серікбаев М., Нұрлыбаев М. Қозыбасы – қазақ хандығының туы тігілген жер // Егемен Қазақстан. – 1997. – 18 маусым.

ПАТШАЛЫҚ РЕСЕЙ БИЛІГІНІҢ ҚАЗАҚ МЕМЛЕКЕТТІЛІГІН ЖОЮ ӘДІСТЕРІ МЕН ШАРАЛАРЫНА ҚАРСЫ ҰЛТ-АЗАТТЫҚ КҮРЕС ЖОЛДАРЫ

Л.М.Хасанаева

Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-нің доценті, т.ғ.к.

А.М.Уразбаева

Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-нің доценті, т.ғ.к.

XVIII ғасырдың бас кезінде қазақ хандығындағы билік жүйесі орталықтандырылған мемлекет деңгейінде болғандына қарамастан, қоғамның саяси жүйесіндегі мемлекеттік аппараттың әлеуметтік, ішкі алауыздық салдарынан хан билігі сыртқы басқыншылық әрекеттерге төтеп бере алмады. Қазақ

хандығының мұндай әлсіздігі Тәуке хан қайтыс болғаннан кейін айқын көрінді. Қазақ жерлерін жоңғарлар жаулады, елде ауыр жағдай қалыптасты. Патша әкімшілігі XVIII ғасырдың бірінші жартысында негізгі салмақты қазақ хандарына салғанымен, олардың билігінің деңгейі ірі ру басшылары мен билердің қолдауына немесе қолдамауына тікелей байланысты екенін жақсы түсінді.

Академик С.З.Зиманов қазақ қоғамындағы хан билігінің күші қоғамдағы саяси күштердің қолдауына тікелей қатысты екенін былай атап көрсетті: Ханның қоғамдағы абырой-беделі ең бірінші жергілікті билеушілердің өзіне берілгендігінен айқындалатын, олардың мүддесін қорғау ісінде хан олардан қолдау тауып, кейде мұны пайдалана отырып қоғамға күшті ықпал етуге қол жеткізген- деп көрсетеді[1].

Қазақстанның Ресей империясына қосылуы қазақ мемлекеттігі мәселесін өз мүддесіне сәйкес шешуге ұмтылған әрекетіне тосқауыл болды. Патша үкіметі қазақ мемлекетін бірте-бірте әлсіретіп, хандық билік жүйесін жойып, Ресейлік басқару құрылымын орнықтыру саясатын ұстанды.

Осы мәселе жөнінде С.Асфендияров “Патша үкіметі Қазақ хандығын жоя отырып, қазақ сұлтандарын биліктен шектету арқылы қазақтардың мемлекеттік дербестік елесін де құртып сол кездегі Қазақстанды Ресей империясының қатардағы аймағына айналдырды”- деп көрсетеді[2].

Сондықтан да қазақ жүздерінің әлсіреп, жікке бөлінуі патша үкіметі үшін өз пайызын жүзеге асыруға қолайлы жағдай тудырды. Осыған орай қазақ қоғамының тарихын зерттеуші көрнекті тарихшы М.П.Вяткин былай деп жазды: Патша өкіметінің Қазақстандағы отарлық билігін күшейтудің негізгі міндетін әр түрлі феодалдардың бір-бірлеріне үстемдік жүргізуге мүмкіндік бермеу. Шын мәнінде бұл саясат ішкі феодалдық күрестің шиеленіскен кезінде анархияны, мемлекеттік құлдырауды жақтайтын, яғни қазақ жүздерінің, ең алдымен Кіші жүздің әлсіреуін жақтайтын саясат болды[3].

Негізінде патша әкімшілігі алға қойған мақсатына жету үшін қазақ қоғамында ықпалын жүргізе алатын сұлтандар мен билерге қымбат төлемдер төлеуге барғандығы жайлы А.И.Левшиннің “Осындай және осыған ұқсас айла-тәсілдер арқылы қазақ сұлтандары мен хандарының Ресейге берілгені сақталып қалып отырды”- деп тұжырымдауы бекер емес[4].

Сонымен бірге, патша өкіметі хандық мемлекетті әлсірету мақсатында халық арасындағы ішкі шиеленістер мен қақтығыстарды тиімді пайдалана білді, хан мен сұлтандарды, билер мен батырларды бір-біріне қарсы қойды. Бұл процестің өз жемісін бергендігін Нұралы ханның орыс әкімшілігіне берген мынадай мәлімдемесінен көруге болады: “Біздің қырғыз-қайсақ ордасында бастықтар көбейе түсті, сөйтіп кез келген сұлтан билеу тәсілін білуі болуы, солар арқылы халық арасында күнкіл көбейді, солар арқылы халық арасында өтірік-өсекті күшейту арқылы жасап, жер жерде бастықтардың көбейе түсуі себепті саяси түзелуге мүмкіндік бола қоймайды”[5].

Қазақ халқының хандық басқару жүйесін зерттей отырып, Ресей империясының әкімшілігі хандық билікке баса көңіл бөлді. Өйткені империя саясатының жемісті болуы, хандық биліктің нақты күші мен әсеріне байланысты еді. Ресей әкімшілігін мазалап жүрген мәселелердің бірі қазақ қоғамындағы халық арқылы хан сайлауды жоққа шығарып, хандыққа Ресей патшасының бекітуін енгізу еді. “қырғыз-қайсақ хандары хандықты өз қолдауымен немесе халықтың қолдауымен ғана емес, оны биік мәртебелінің қақысы мен қолдауымен алуы басқаша пайдалы болды”-деп, И.Неплюев басқарушы сенатқа жасаған баяндамасында көрсетеді [6].

Ресей империясының әкімшілігінің осы бағытта қолданған айла-әрекеттері біршама нәтижелерге жеткізіп, негізінен өз іс-әрекеттерін халық алдындағы беделі төмен хан, сұлтандарға жауып отыруына ықпал жасады. Осы жағдайлар жалақы алу арқылы материалдық жағдайын жақсарту мақсатында емес, Ресей империясының әкімшілігінің қолдауының айғағы ретінде қарастырылып, жалақы мөлшері белгілі хан, сұлтандардың орыс әкімшілігінде беделі қандай деңгейде екендігінің көрсеткіші ретінде қабылданды.

Патша әкімшілігінің белгілі ру басыларын қолға алу мақсатында жүргізген тағы бір әдісі «тархан» атағын беру болды. 1742 жылы орта жүздің беделді батыры Жәнібекке тархан атағын беру туралы Неплюев өз баяндамасында патша әкімшілігінің осы тұрғыдағы саясатын ашық түрде көрсеткен. Алайда қырғыз-қайсақ старшині көрсеткен қызметі мен берілгендігіне орай жарлық бойынша тархан болып жарияланды - дей отырып, осы жылдың қараша айында « келешекте хандық та емес, сұлтандық та емес мұндай жағдайда одан да тиімділігі осы, осы арқылы ішкі қырқысты ретке келтіруге болады»- деп қазақ хандықтарының арасында ірткі салу көзделді[7].

Әбілқайыр хан қайтыс болғаннан кейін халық жиналысы-құрылтай арқылы хан сайланған оның ұлы Нұралы патша грамотасы арқылы бекітіледі. Осы оқиғадан кейін барлық қазақ хандары хан тағына тек патша үкіметі бекіткеннен кейін ғана отыратын болды.

Орта жүзде хандық билікті жою мақсатында патша өкіметі хандықты бөлшектеу әдісі арқылы жүргізуді көздеді. 1759 жылы А.Тевкелев Абылай сұлтанға патша ағзамның бекітуі арқылы хан болуды ұсынады. Ол жайында Левшин өз еңбегінде былай көрсетеді. “Орыс отарының қарамағында

Абылай ханды ұстап отыру үшін оны Орта жүздің ханы деп жариялауға ықпал етуге шешім шығарды. Осы мақсатпен көшпелі далаға елшіліктен И.Ураков пен Я.Гуляев жіберілді, олар әйел патшаға өзін хан етіп бекітуді сұрау қажеттігіне Абылайдың көзін жеткізуге тиіс болды. Сонда сұлтанды өзіне заттай да, рухани да өзіне тарту үшін сый - сияпат тағайындайтын болмақ. Алайда патша әкімшілігінің күткеніндей болмады, Абылай Ресей қолымен хан тағына отырудан үзілді-кесілді бас тартты"[8]. Абылай Ресей империясының қандай мақсатта ұсыныс жасалып отырғанын түсініп, мұндай хандық билік түрінен бас тартқан болатын.

1734 жылы қазақ даласына бағытталған отарлау саясатын жүзеге асыру мақсатында Орынбор экспедициясы И.Кириловтың басқаруымен шекаралық орган құрылды. Негізгі көзделген мақсат шекаралас жатқан Башқұрт, Жонғария, Хива және Қазақ мемлекеттері қатынастарын бақылай отырып алдағы, саясатты болжау болды[9].

Қазақ мемлекеттігінің қалдықтарын жою әрекетінің келесі кезеңі ресейлік басқарудың Кіші жүзде жаңа жүйесін енгізуден, яғни хандық билікті біржола ығыстыру шараларынан көрінді. Алайда Орынбор губернаторы барон Игельстром жасап, II Екатерина қолдаған реформаның жобасы сәтсіздікке ұшырап, іске аспады. Осыдан көп ұзамай Нұралы хан Ресейлік саясатты ендіруге қолайлы жағдай тудырмағаны үшін және Сырым Датұлы көтерілісінің қыспағынан хан билігінен аластатылды [10].

Нұралының ұлы Қаратайдың бірнеше рет 1809,1815 жылдары құрылтай арқылы хан сайланғанына қарамастан Орынборлық патша әкімшілігі оны қолдамады. Себебі патшалық биліктің ішкі есебі анағұрлым ықпалды да беделді сұлтандарды хан тағына отыру талпынысына кедергі болу еді. Оның үстіне құрылтай арқылы сайланған ханды патша әкімшілігі тарапынан бекіту туралы арнайы заң болған жоқ. Бұл жерде заң орнына отарлаушы елдің мемлекеттік мүддесі жүрді.

Хан билігін біржола әлсірету және бірте-бірте жою тәжірибесін патша әкімшілігі Орта жүзде де жүргізді. Мәселен, II Екаторинаның үкіметі Абылай ханның үш жүздің үстінен билік етуін мойындаудан бас тартты[11].

Империялық басшылық қазақ жүздерінің бірігуінен сескенді. Сондықтан да олар құйтырқы әрекеттерге барды. Абылай хан қазақ халқы үшін тиімді сыртқы саясат ұстап, ел ішінде бедел мен қолдауға ие болды. 1781 жылы Абылай ханның дүние салуына байланысты, оның баласы, Уәлидің хан тағына сайлануы нәтижесінде Екатерина II 1783 жылы генерал Штрэндманға жіберген бұйрығында "қандай тәсілмен болса да, тіпті әскери күшпен болса да ханды хан дәрежесіне бекіту керек" десе, сонымен қатар Сібір шебінің басқармасына "Уәли ханның әрекеттерін жүйелі түрде бақылауға алу қажеттігі туралы"-[12] тапсырма беруі Орта жүздегі жағдайды қадағалай отырып хандық билікті шектеуге кіріскендігін көруге болады.

Абылай ханның үлкен ұлы Уәлидің билігін шектеу үшін патша үкіметі Орта жүзде екінші хан етіп сұлтан Бөкейді бекітеді. Алайда мәселені осы тұста біржақты қарастыру орынсыз. Уәли хан билігін патшалық әкімшілік тарапынан шектелуіне оның қаталдығы, соған байланысты айналасындағы билеуші топтардың наразылығының өршуі де да айтарлықтай әсер етті. Ал іс жүзінде Бөкейді хан тағайындау арқылы патша үкіметі Орта жүздегі саяси ыдырауды күшейтті. Ал Бөкей мен Уәли хандар өлген соң патша үкіметі Орта жүзде билікке хан тағайындамау жөнінде шешім қабылдады.

Сонымен, XIX ғасырдың алғашқы ширегінің соңына қарай Орта және Кіші жүзде хан билігін жою үшін қолайлы алғышарттар туды. Патша өкіметі хан билігін біржола жою мақсатын іс-жүзіне асыруға кірісті. Хандық билікті жойып, оның орнына отарлық басқару жүйесін ендіріп, Қазақстанды өзіне бағынышты етуді реформа арқылы іске асыру патша өкіметінің аса маңызды істерінің бірі болып саналды. Осы мақсатта 1822 жылы М.М.Сперанскийдің басшылығымен жасалған. "Сібір қырғыздары туралы Ереже" қабылданды. Ереже өзінің мазмұны жағынан Қазақстанды әкімшілік басқару тұрғысынан Ресей империясы құрамына енгізу және оны отар аймаққа айналдыру мақсатын көздеді. Ереженің түпкі мақсаты оның соңғы бөлімінде айқын көрсетілген. "Сібірдегі шекара белдері күзет мекемелері ретінде айтарлықтай мықты құрлыс бола қойған жоқ. Олардың түбегейлі орныққан деуге келмейді. Әйтсе де қырғыз (қазақ) жеріне сұғына кіріп бара жатқандықтан, мұны тұрақты тәртіп орнатып, өздерінің шын мәніндегі мемлекеттік шекара қызметі ретінде түпкілікті мойындатуға тиіс"[13].

Күшіне енген Ереженің басты мақсаты қазақтың дәстүрлі саяси басқару жүйесін жойып, оның орнына Қазақстанның солтүстік-шығыс ресейлік әкімшілік, сот, территориялық басқару тәртібін орнату болды.

Ресей әкімшілігі екі жылдан аса қазақ даласына үгіт жұмысын жүргізгенімен, қазақ халқы жаңа басқару жүйесін құшақ жая қарсы алудан аулақ еді. Ресей әкімшілігінің қолға алуымен Қарқаралы аймағы ашылса, 1824 жылдың көкек айының 29-да Көкшетау аймағы ресми түрде ашылды [14]. Ережеде Орта жүз территориясында көшпелі қазақ тұрғындарының жергілікті билігін танытатын шекаралық басқару ұйымдарына тікелей бағынышты және байланысты округтер құру мәселесі баса

айтылды. Орта жүз территориясы осыған байланысты әкімшілік бірліктер: ауылдар, болыстар, округтерге бөлінді. Әкімшілік ауыл 50-70 шаңырақтан, болыс 10-12 ауылдан, округ 15-20 болыстардан құралды. Орта жүз қазақтарының округтері "Сібір қырғыздарының облысын" құрады, ол Омбы облысына қарады [15].

"Ереженің" тағы бір ерекшелігі ол қазақ қоғамының ішкі құрылысын реформаға дейіндегі күйінде алып, оны бірте-бірте өзгерту және орталық жүйеге икемдеу бағытында жүргізілді. Осылайша "Ереже" бойынша Орта жүзде хандық билік жойылды. Бұл алғашқы екі аймақ ашуда патша әкімшілігі бір жағынан басқару жүйесін іс жүзінде байқаса, екінші жағынан 1822-1824жж. Ғұбайдолла сұлтанды Орта жүздің хан тағына сайлауға барынша әрекет жасауына байланысты қытай империясының қазақ даласына әсерін шектеуге бағытталды [16].

Ол қазақ жерлерінің саяси бейнесін өзгертіп қана қоймай, Қазақстанның көпшілік аймақтарында Қазақ халқының саяси тәуелсіздігін жоя отырып, патшалық Ресейдің отарлау саясатын кеңейтуге жол ашты.

Қазақ даласындағы патша үкіметінің әкімшілік-саяси реформалары қазақ ақсүйектер тобы жағынан қарсылыққа ұрынды. Себебі реформалар ақ сүйек топтардың артықшылықтарын шектеді. Жалпы патшалық Ресейдің отарлау саясатына қарсы бүкіл Кіші жүз қазақтары XVIII ғасырдың соңында-ақ ашық наразылық білдірген еді.

XIX ғасырдың бас кезінде патша үкіметіне оппозицияда Қаратай сұлтан бастаған топ тұрды. Сырдарияның төменгі ағысындағы жерлерде орналасқан қазақтардың көпшілігі хан ретінде Арынғазы Абылғазыұлын мойындады. Әйтсе де үкімет өз мүддесінде әрекет етіп, Арынғазыны 1821 жылы Петерборға алдырып, оны Калугаға айдауға жіберілді [17].

1824 жылы Кіші жүздің соңғы ханы Шерғазы Орынборға шақырылып, шекаралық комиссия құрамына алғашқы мүше болып белгіленді. Осылайша Кіші жүз территориясында сол уақыттарда қоғамдағы ықпалын жоғалтқан хандық билік жойылды. Хандық билікті жою айтарлықтай шиеленіссіз жүрді. Орта жүзге қарағанда Кіші жүзде хан билігі әлсіз еді. Ресейдің жаңа басқару жүйесін енгізу саясаты қазақ даласында билікті сақтап қалу пиғылындағы бір топ сұлтандармен олардың жақтаушыларының қолдауына ие болғанымен жалпы халықтың наразылығын тудырды.

XIX ғасырдың бірінші жартысында Кіші жүздің ішкі және сыртқы саяси жағдайы күрделі күйінде қала берді. Оның солтүстігінен Ресей, оңтүстігінен Хиуа, Қокан хандықтары қауіп төндірді. Жаңа Илек бекінісі мен Илек өзенінің бассейнін орыстардың басып алуы саяси жағдайды күрделендірді. Бір жағынан патша үкіметіне қызмет еткен, екіншіден ресми саясатқа қарсы тектілер топтарының мүддесін көздеген Шерғазы ханға шекаралық комиссия әрекетсіз отырғаны үшін ескерту жасады. Ханға жағдай өзгермесе үкімет Ордада үкіметке адал қызмет ететін адамды қоятындығы туралы айтылды [18].

1824 жылғы "Орынбор қырғыздары туралы Ереже" бойынша Кіші жүз территориясы Батыс, Шығыс, Орта бөліктерге бөлінді. Оларды сұлтандар басқарып тұрды. "Ереже" Кіші жүзде хандық билікті алып тастап, оның орнына ресейлік басқаруға ұқсайтын әкімшілік-саяси басқару жүйесін ендіруге бағытталды.

Ішкі, яғни Бөкей Ордасында хандық билік біршама ұзағырақ сақталды. Билік басындағы Жәңгір хан үкіметтің сеніміне ие болды. Жәңгір хан бірнеше рет патшаның қабылдауында болып, орыс әскерінің генерал-майор шенімен марапатталды. 1885 жылы Жәңгір хан қайтыс болғаннан кейін Ішкі Ордада хандық билік жойылып, басқару Уақытша Кеңестің қолына көшті. Сөйтіп, XIX ғасырдың ортасына қарай Орта және Кіші жүз территориясында хандық билік жойылды.

Осылайша XVIII ғасырдың 30-шы XIX-ғасырдың 20-шы жылдары Кіші және Орта жүз қазақтарының шекаралық жүйе арқылы басқарылғандығына қарамастан шынайы билік әлі де болса қазақ қоғамында хандар мен сұлтандардың қолдарында қала берді. Патша үкіметі хандық биліктің басында Ресейге адал берілген адамдардың болғанын қалады, сондықтан жікшілдікті қолдай отырып қажетті жағдайларда әскер күшін, ал керек уақыттарда халық жиындарының талап-тілектерін бұрмалап хан тағына хан әулетінен шыққан жігерсіз өкілдерін отырғызуға тырысты. Халық арасында ықпалы бар, тәуелсіз сұлтандарды патша үкіметі билікке жақындатпауға күш салды.

Қазақстанда хандық билікті жойған патша өкіметі оны енді қайта қалпына келтіру әрекеттерін басып жаншуға күш салды. Мысалы, Кіші жүздің Батыс бөлігіне сұлтан-басқарушы болған Қаратай Нұралыұлы өзін хан деп жариялап, өзіне хандық мөр жасағаны үшін Орынбор генерал-губернаторынан қатал ескерту алды. Орта жүзде ақ киізге көтеріліп, хан сайланған, Қытай императоры заңды билеуші ретінде таныған Ғұбайдолла Уәлиұлын Баянаул жерінде Арбышевтың жазалау отряды тұтқындап, Омбыға апарып, одан соң ешбір сотсыз, тергеусіз алыс Сібір қаласы Березовке жер аударды. Одан ол 1840 жылы Кенесары ханның табанды араласуының арқасында елге қайтарылды [19].

Осылайша, хандық билік түріндегі қазақ мемлекеттігі бірте-бірте бір ғасыр ішінде жойылды. Орыс әкімшілігінің әрекеттері нақты ахуалға байланысты өзгеріп отырды, әйтсе де ұлттық мемлекеттіліктің барлық ішкі белгілерін жоюға бағытталған негізгі мақсат өзгеріссіз қалды. Оз мақсатына жетуде патша үкіметі өзіне қолайлы заңдарға және соларға сүйенген заңсыздықтарға жол берді. Қазақ халқын отарлық басқарудың тәсілдері мен түрлері бір мақсатқа Қазақстанды бағынышты отар аймаққа, жаңа кіріс көзіне айналдыруға бағытталды.

XIX ғасырдың 20-шы жылдарынан бастап, Ресей империясы сыртқы және ішкі саяси жағдайды ескере отырып, Қазақстан жөніндегі саясаты да, "батыл" қимылдар жасауға ұйғарды. Бұл кезеңде қазақ даласындағы ханның беделі күрт түсуі себепті олардың "көмегін" қажет етпеді. Хан билігін түбегейлі жою арқылы оның орнына империяның саясатын жүргізетін, яғни қазақтарды тікелей басқаратын басқару аппаратын құру көзделді. Хандық басқару жүйесінің жойылып, отарлау саясатын жүргізу мақсатында пайда болған жаңа басқару жүйесі қазақ даласында бір келкі қабылданбауына байланысты, Орта жүздегі сыртқы және ішкі саяси жағдай тұрақсыз сипат алды.

Кенесары хан 1822-жылдары кезінде ашылып жатқан аймақтар құру жөніндегі жарлықтарға қарсы шығып халық наразылығын ашық қолдады.

Патша әкімшілігінің қазақ даласын отарлау аймақтарының біріне айналдыруға бағытталған шаралары халық наразылығын күшейте түсті. Ресей үкіметінің қазақ халқының салты мен рухына, діліне қайшы әкімшілік- саяси реформалар жүргізуге қарсы жергілікті халық көтерілістер түрінде жауап берді. Шын мәнінде XVIII ғасырдың соңынан XIX ғасырдың 70-жылдарына дейін қазақ халқы патша өкіметіне қарсы соғыс жағдайында болды. Сырым Датұлы, Жоламан Тленшіұлы, Исатай Тайманұлы мен Махамбет Өтемісұлы, Есет Көтібарұлы, Жанқожа Нұрмұхамедұлы, Кенесары Қасымұлы бастаған және өзге де көптеген көтерілістер-бұқараның жалпыұлттық азаттық қозғалысының айқын дәлелі болса керек.

Барлық осындай бас көтерулер, әсіресе үш жүздің азаттық қозғалысына айналған Кенесары Қасымұлы бастаған көтеріліс патша өкіметінің қазақ қоғамындағы кез келген сеператизмнің көрінісін түбегейлі жою тәрізді әрекет етуге итермеледі.

1851 жылы Батыс Сібір генерал-губернаторының бұйрығымен жергілікті халық өкілінен шекаралық басқарма төрағасының кеңесшісі болуға он алты кандидат ұсынылғандығы жөніндегі дерек «...имеющих чины или занимавших прежде должности старшего султанов или заседателей, или ползующихся по происхождению званием султанов и понимающих по русский и знакомых с нашим законодательством» -патша әкімшілігінің озбыр саясатын көрсетеді[20].

Қазақстанның Ресей империясына қосылуы аяқталғаннан кейін патша өкіметі өзінің отарлау саясатын күшейту мақсатында қазақ даласында өмір сүріп тұрған басқару жүйесін түбірінен қирату міндетін қойды. 1867 жылғы реформа бойынша Жетісу және Сырдарья, 1868 жылы Торғай, Орал, Ақмола және Семей облыстарын басқару жүйесін түбегейлі өзгертуге қол жеткізді. Жаңа ережелер жасалғанда алдына негізгі үш мақсат қойылды: қазақтарды тез орыстандыруда табысқа қол жеткізу, оларды христиан дініне енгізу, рекруттық міндетті атқаруға икемдеу[21].

Бұл реформа тұңғыш рет бүкіл Қазақстан территориясын қамтыды. Қазақ даласында құрылған облыстар уездерге, уездер болыстарға бөлінді. Жаңа басқару жүйесі көшпелілердің патриархалды-феодалдық укладының іргесін шайқалтып, сұлтан, би, старшиндердің билігін шектеді. Сұлтандар өздерінің саяси, одан соң экономикалық маңызы мен жағдайын жоғалтты [22].

Әкімшілік басқару айқын әскери сипат алды. Облыс басында әскери генерал-губернаторлар тұрды. Олар өз қолдарына бүкіл әскери және азаматтық билікті шоғырландырды. Болыстық басқарушылар мен ауыл старшиндері 1868 жылдан бастап өз жергілікті тұрғындарының үстінен бақылаусыз және шектелмеген билік пен құқықтарға ие болды [23].

1867-1868 жылдарғы реформалар бойынша жалпы империялық заңдарға негізделген әскери сот комиссиялары және уездік соттар құрылды.

Бұдан кейінгі жылдары аталған заң актілеріне кейбір өзгерістер мен толықтырулар енгізілді. Түркістан өлкесін басқару туралы және (Ақмола, Семей, Жетісу, Орал және Торғай облыстарын басқару туралы ережелерде көрініс тапты. Бұл ережелер патша өкіметі құлатылғанға дейін, яғни 1917 жылғы дейін өз күшінде болды.

Патша үкіметі қазақ қоғамында Ресей империясының билігін қамтамасыз ететін мемлекеттік аппарат құру үшін өзінің саяси қызметін күшейтті.

Абсолюттік билік далада генерал-губернаторларға берілді. Халық арасында олар «жарты патша» деп аталды. Ереженің 15,17 баптарына сәйкес генерал-губернаторларға «саяси игілікті емес бұратаналар, бүлдірушілер... бес жылдан артық уақытқа айдауға жіберу» құқығы берілді [24]. Қазақстан тарихында қазақ ұлты өкілінің уездік шенеунік деңгейінде бастық болуы мысалының

кездеспейтіндігі біраз мәселеден түсінік береді. Оқыған, білімді қазақ өкілі үшін ең құрметті қызмет аудармашы, яғни тілмаш болып қана қалды.

Ұлттық зиялылардың озық өкілі, қазақ қоғамының сайлау жүйесімен жете таныс М.Тынышпаев 1916 жылғы оқиғаларға байланысты Түркістан генерал-губернаторына былай деп жазды: “1868 жылғы Ереже қырғыздарды тығарыққа тіреді, тіпті жер қыспағы сайлау алдындағы тартыстарға астар келе алмайды (Енді еш жерде, бірде-бір сайлау ірі пәресіз жүргізілмейді. Әрбір сайлаудың алдында үміткер «қара» салықтардың азайып, болыста келісім мен тұрақтылықтың болатындығын уәде етеді. Жомарт үміткер... 40 мың сомға дейін ақша үлестіреді, ал оның үш жылдағы барлық табыс 900-1500 сомнан аспайды. Болыстың немесе халық сотына өткен үміткер кеткен шығыннан 5,10,20 есе көп капитал жинайды, осындай түрдегі тонау қазіргі уақытта жүріп жатыр. Партиялық тартыс және болыстың жиі тонауы халықты ашындырып, қылмысқа итермелейді” [25].

Осылайша отарлық шенеуніктік басқару аппараты жергілікті басқарушыларымен тығыз байланыса отырып, халықты тонап, соның есебінен жеке бастарының боюына қаржы жинады.

Айта кетерлік жағдай, патша үкіметінің жікшілік-саяси реформалары қазақ мемлекеттігін жойып қана қойған жоқ, олар қазақ жерлерін Ресей империясының меншігі деп жариялады.

Патша өкіметінің Қазақстанда хандық мемлекеттілікті жоюға бағытталған әкімшілік-құқықтық реформалары өзінің тиімді нәтижесін бергендігін көруге болады. Біріншіден, қазақ халқын еркін билеп, отарлық қанауы және ұлттық езгіні күшейтумен көрсетті. Екіншіден, салық жүйесін енгізу арқылы халықтың жағдайын күйзеліске ұшыратты, ата-бабадан қалған жерлерін күшпен тартып ала бастады.

Бұл туралы С.Асфендияров мынадай тұжырымдармен сипаттады: “...енгізілген әкімшілік жүйе мемлекеттік аппарат құрылысына шаралар жиынтығын құрады. Оның көмегімен қазақ даласына Ресей капитализмінің енуіне қолайлы орындарды тазартты. Бұл шаралар Қазақстанды Ресей капитализмінің боданына айналдыруды мақсат еткен патша саясатының негізі болған өндірістік қатынастардың бұлжымас әрі барынша айқын көрінісі болып табылады” [26].

Осылайша ең алдымен мемлекеттігін, яғни саяси-құқықтық реформалар нәтижесінде қазақ халқының бұрыннан қалыптасқан басқару жүйелерін жою, жергілікті халық арасындағы билеушілерді биліктен шеттету арқылы өз басқару жүйелерін енгізуді көздеді. Саяси тәуелсіздігінен айырылған қазақ халқы құнарлы жерлерінен де қол үзді.

Патшалық биліктің қазақ мемлекеттігін түпкілікті жою әдістері мен шараларын оқып-үйренудің маңызы зор. Тәуелсіз мемлекеттің келешек ұрпақтары қазақ халқының мемлекеттік мәселелері тарихын жетік меңгерулері тиіс. Мемлекеттіліктің тарихын зерделеу арқылы қазіргі тәуелсіз мемлекетте жүргізіліп жатқан саяси, экономикалық, әлеуметтік, мәдени, демографиялық, идеологиялық бағыттардағы процестердің мәнін түсініп, оның болашағына байланысты қызметтер атқаруда мәні зор. Қазақ халқы үшін саяси шаңырағын биік етіп көтеріп, оны жоғары деңгейде ұстап тұру оңай болмағандығын, патшалық бодандық саясатының жағдайында мемлекеттіліктің жойылғандығының тарихи сабеп - салдарын терең де толық түсінуіміз қажет. Патшалық Ресей мемлекет ішінде мемлекеттің өмір сүруіне қатал тиым салды. Сондықтан да өзінің жаулап алу саясатының алғашқы сатысынан –ақ қазақ хандығын түпкілікті жоюға барлық күш –жігерін, айла-әрекетін салып бақты.

Тарих ғылымында осы мәселенің теориялық-методологиялық бағыт-бағдары ретінде “көшпелі феодализм” тұжырымдамасы ұзақ уақыт бойы дамып келді. Аталған тұжырымдама бойынша көшпелілердегі мемлекеттілік феодалдык қатынастар тұрғысында қарастырылды. Осыдан келіп қазақ қоғамының саяси ұйымдасуы “бір орталыққа бағынған мемлекет”, “мемлекеттік бытыраңқылық” тәрізді түсініктермен сипатталды. Бұған қоса көпшіліктердегі биліктің ерекшеліктері ескерілмеді. Отандық тарих шеңберінде мемлекеттілік мәселесіне байланысты бірнеше бағыттар туындады. Яғни, бірінші бағыт көшпенділердің этносаяси ерекшеліктеріне байланысты мемлекеттің болғандығын көрсетеді. Екінші бағыт көшпенділерде мемлекеттік бірлестіктер кейбір кезеңдерде ғана құрылды деген пікірді көрсетеді. Үшінші бағыт бойынша зерттеушілер мемлекет болмаған деген тұжырымды ұстанады. Бұл қозқарастарға қарсы отандық тарих ғылымында жаңа методологиялық бағыттарға байланысты Қазақ хандығы сипатындағы алғашқы үлгідегі демократиялық басқару принциптеріне негізделген хандық мемлекет болып табылады деп көрсетуге болады. Бұл өзіндік далалық нормалар мен дәстүрлеріне байланысты өзіндік ерекшелігі бар мемлекет болды. Хандық билік сұлтандар тобынан мұрагерлік жолмен сайланатын болды. Хан билігі нақты бір құқықтармен белгіленген және хан құқықтық тұрғыдан міндеттер атқаруға байланысты болған. Қазақ хандығының мемлекет деңгейінде өзіне тән белгілері болды.

1 Зиманов С.З. Политический строй Казахстана конца XVIII и первой половины XIX в. - Алма-Ата. 1960, с.103.

2 Асфендияров С. История Казахстана. - Алматы: Санат, 1998. 171с.

- 3 Материалы по истории Казахской ССР. Под ред. М.П.Вяткина, Т.2.Ч.2. (1741-1751г.г.). - Алма-Ата, 1948.-с.21.
- 4 Левшин А.И. Описание киргиз-казачьих или киргиз-кайсацких Орд и степей. ч.П.СПб., 1832. с.235.
- 5 Казахско-русские отношения в XVI-XVIII вв. /Сборник документов и материалов/ Алма-Ата 1961, с.253
- 6 Казахско-русские отношения в XVI-XVIII вв./Сборник документов и материалов./ Алма-Ата: АН КазССР, 1961.53 с.
- 7 Левшин Описание киргиз-казачьих, или киргиз-кайсацких, орд и степей. Алматы:Санат,1996.- с.238-239
- 8 Добромыслов А.И. Материалы по истории России сборник указов и других документов касающихся управления и устройства Оренбургского края 1734, Оренбург, 1900 т.1., с 63-77
- 9 История Казахстана с древнейших времен до наших дней. Алматы: Атамұра, 2000 - 255с (765)
- 10 История Казахской ССР с древнейших времен до наших дней. - Алма-Ата,1943.
- 11 Зиманов С.З. Политический строй Казахстана конца XVIII и первой половины XIX в. Алма- Ата.1960, с.103.
- 12 Вяткин М. Очерки по истории Казахстана ССР т 1, М., 1941. 235 с.
- 13 КР ОММ. 338 қор, I тізбе, 336 іс, 3 парақ.
- 14 Зиманов С.З. Политический строй Казахстана конца XVIII и первой половины XIX веков -Алматы:Издательство АН Каз ССР, 1960-с.296
- 15 Бекмаханов Е Қазақстан XIX ғасырдың 20-40 жылдарында. Алматы. Санат-,1992. 126 б.
- 16 Касымбаев Ж.К. Кенесары хан.-Алматы: 1993.-12 б.
- 17 Бекмаханов Е.Б. Қазақстан XIX ғасырдың 20-40 жылдарында.- Алматы. Санат,1992. 127 б.
- 18 КР ОММ. 338 қор, I т, 463 іс, 29 парақ.
- 19 КР ОММ. 4 қор, I т, 245 іс, 4парақ.
- 20 Материалы по истории политического строя Казахстана. с.358-388.
- 21 КР ОММ. 338 қор, I т, 336 іс, 15 парақ.
- 22 Федоров Е.К. Истории Казахстана конца XIX и начала XX века. Очерк первый // Большевик Казахстана,1939, №11.
- 23 Сонда.-Б.63.
- 24 Тынышпаев М. История казахского народа, - Алматы:Санат 1998. 36 с.
- 25 Жиренчин К.А. Политическое развитие Казахстана в XIX- начале XX веков.- Алматы: Жеті жарғы, 1996.
- 26 Асфендияров С. История Казахстана. -Алматы:Санат,1998.- 242 с.

ЖӘДИДШІЛДІКТІҢ ӘЛЕУМЕТТІК ЖӘНЕ САЯСИ ИДЕЯЛАРЫ

Н.А. Байгараев

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
Шығыстану факультетінің 2 курс PhD докторанты
Алматы қ., Қазақстан республикасы

Мұсылман әлеуетінің әлеуметтік-мәдени, діни-саяси жаңаруы ретінде танымал болған, XIX соңы-XX ғасырдың басындағы ағартушылық қозғалыс жәдидшілдік түркі халықтарының жаңа дүниетамына оң ықпалын берді.

Жәдидшілдік – XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басында Ресей империясындағы түркі тілдес мұсылман халықтары арасында өріс алған қоғамдық-саяси және мәдени ағартушылық қозғалыс. Алғаш XIX ғасырдың 80-жылдарында Қырым, Еділ бойы татарларының арасында қалыптасқан жәдидшілдік кейіннен Орталық Азиядағы барлық дерлік түркі халықтары, атап айтқанда қазақ, қырғыз және өзбектер арасында жалғасын тауып, өрістей түсті.

Ресейдің билік өкілдері исламды ұстанатын қазақ, башқұрт, татар халықтарына білім беруде орыс тіліне аса мән берді, оларға төрт сыныптық білім жеткілікті деп есептеді. Орыс-қазақ мектептерін ашу патша үкіметінің қайырымдылық шарасы емес, қайта Ресей империясы құрамындағы Далалық өлке көшпелі халқының шаруашылығы мен мәдениетін жедел интеграциялау саясаты еді. Қазақ, башқұрт, татар жастарының гимназия мен университеттерде білім алуына билік өкілдері үзілді-кесілді қарсы болды. Ұлттық интеллигенцияны қалыптастырудағы патшалық биліктің мақсаты ағартушылық институттарын қалыптастыру емес, қайта оларды саяси-идеология қаруы ретінде қолдану болды [1, 41]. Бірақ уақыт көрсеткендей ұлт зиялылары өз ұлтының адал ұлдары екенін көрсетті, олар халқының жарқын болашағы үшін ағартушылық, яғни жәдидшілдік қозғалысын бастады.

Жәдидшілдік қозғалысы ауқымына қарай шартты түрде екі кезеңге бөлінеді. Алғашқысы, 1880-1905 жылдар, бұл кезеңде ескіше дыбыстап оқыту «усул сотие» орнына жаңа әдіс «усул жәдид» түрін енгізіп, дәстүрлі діни білімді реформалау болды. Нәтижесінде жаңа мұсылман баспаханаларында басылып шыққан оқу әдебиеттерімен қамтамасыз етілген жаңа әдістік мектептер мен медреселер ашылды. Ресей мұсылмандарының ортақ әдеби тілі қалыптасып, оның негізінде көп жанрлы көркем әдебиет дамыды. Ресейдің мұсылман зиялы қауымы жаппай орыс тілді білім ала бастады, мұсылман зайырлы интеллигенциясы элитаның тобы ретінде қалыптасты. Осындай алғашқы зайырлы оқу орындарында оқыған қазақтың бір туар ұлдары қатарында Т. Сейдалин, С. Жантөрин, Ш. Уәлиханов, Ы.Алтынсариндерді атауға болады [2, 156]. Сонымен осылайша, жалпы ұлттық зайырлы білім беру институттары қалыптасып, әрі қарай оларды көбейту және ағарту ісінің деңгейін көтеру мәселесі білімді ұлт өкілдерінің зиялыларына жүктелді.